

סולמות: מעלות ממעמקים

בתהליך ארוך הגיעה האנושות לפרשת דרכים: לעצמאות מנוכרת וריקה הפותחת פתח לחיבור מחודש עם מה שמעבר. מסה אישית בעולם שאיבד לעת עתה את הלגיטימציה לעומק ולאיכות

א. נקודת ההווה

כאבים, חסכים, סכנות וסיכויים

כנקודת מוצא הייתי רוצה לשתף את הקורא בתחושות שלי, שלעיתים הן קשות עד כדי כאב. אבל זאת אעשה לא לשם התלוננות או פריקת הכאב. כי הכאבים נראים לי רק כסימן או כסימפטום למצב כללי. מצד זה הייתי אומר אפילו שראוי להרגיש את הכאבים האלה, כצעד ראשון לתיקון.

ובכן, נקודה ראשונה: היחלשות העצמיות או הפנימיות. אני מוצא את עצמי מעורב בכל מה שקורה בעולם, לרצוני או שלא לרצוני. הרי הכול גלובלי. המידע מכל העולם לא רק נגיש, אלא מציף ותוקף אותי. אני משקיע שקל אחד בבנק, ומיד אני שותף בשוק הבינלאומי. אני יוצא לרחוב, ואני שותף למצב הביטחוני. האם יש לי זמן להיות עם עצמי? דרוש מאבק כדי לפנות לזה זמן. מעבר לזה, אותו ה"עצמי", במידה שניתן לגלות אותו כלל ועיקר, הולך ומידלדל. הטכנולוגיה, המהירות, התקשורת, מוציאים לאור את הפן החיצוני של האדם, והוא מאבד קשר עם פנימיותו שלו. לפנימיות, לעצמיות, זה מכאיב. אם עוד מרגישים אותה.

מעבר לצד האישי, אני חש ככעין נפילה של הוויית האדם. בשטח שעסקתי בו במשך

ד"ר דניאל שליט, הוגה, מוסקולוג ומנצח, עוסק שנים רבות בגיבוש וניסוח הגות יהודית בת זמננו שראתה אור עד כה בשורה של מאמרים (שחלקם נקבצו בכרך שיחות פנים) וספרים, כאור שבעת הימים, יודע נגן ועוד. מאמר זה מסכם ומקדם נקודות שהוצגו בסדרת הספרים ארץ ושמייים (בהוצאת תוא"י); ספר ראשון: פרקי טבע (על היחס בין המדעים לבין האדם), ספר שני: פרקי אדם (על ההיסטוריה הכללית), שראו אור בתשס"ט-תשע"ב, וספר שלישי: פרקי ישראל (על תולדות ישראל ואמונתו), שראה אור זה עתה, וכן בספר הקניין (בהוצאת תוא"י, תשס"ה).

במהלך המאמר משובצות פסקאות להעמקה ולהרחבה, שהקורא יכול לדלג עליהן בלי שהבנתו תיזוק. פסקאות אלו מובאות בגופן מוקטן ובהחזה שמאלה.

מחצית חיי, המוסיקה, בעיקר זאת הקונצרטית, יש כיום מלחינים ונגנים בעלי יכולות טכניות עצומות, אבל חסר אותו עניין ששמו גדולה, עומק, גובה, שאני מכיר אותו מן המוסיקה של העבר. או למשל בפילוסופיה, שגם היא משהו שנגעתי בו. נעלם בה לגמרי העיסוק בבעיות היסוד של הקיום והאדם; כיום מוכחש עצם קיומן של בעיות יסוד של האדם, כשם שאפשר לומר שמוכחש האדם בכלל; אומנויות אחרות (שירה, ציור, תיאטרון), שהייתי קרוב אליהן, עד לפני מאה-מאתיים שנה רוממו והרחיבו והעמיקו את הרוח; אחרי כן, בתחילת המאה העשרים, עברו לקו של מחאה, להצגת הייאוש, הגועל, הכיעור והזוועה, וכיום האומנות חייבת להימכר, ומה שמוכר ומצליח ו"מנצח" ביותר הוא האלים, התוקף, ולא הרומז; והמוני בני אדם מתרגלים "לצרוך" "מוצרי אומנות" שהם על גבול האלים, הדמוני, השטני, ולפעמים עוברים בידעין את הגבול הזה. ואגב, נשים לב לדלדול עושר השפה: האי-מייל, הטוויטר, הוואטסאפ ושותפיהם מרגילים את האדם לכתוב ולחשוב בקיצור, במשפטים בני כמה מילים, ובאוצר מילים מינימלי.

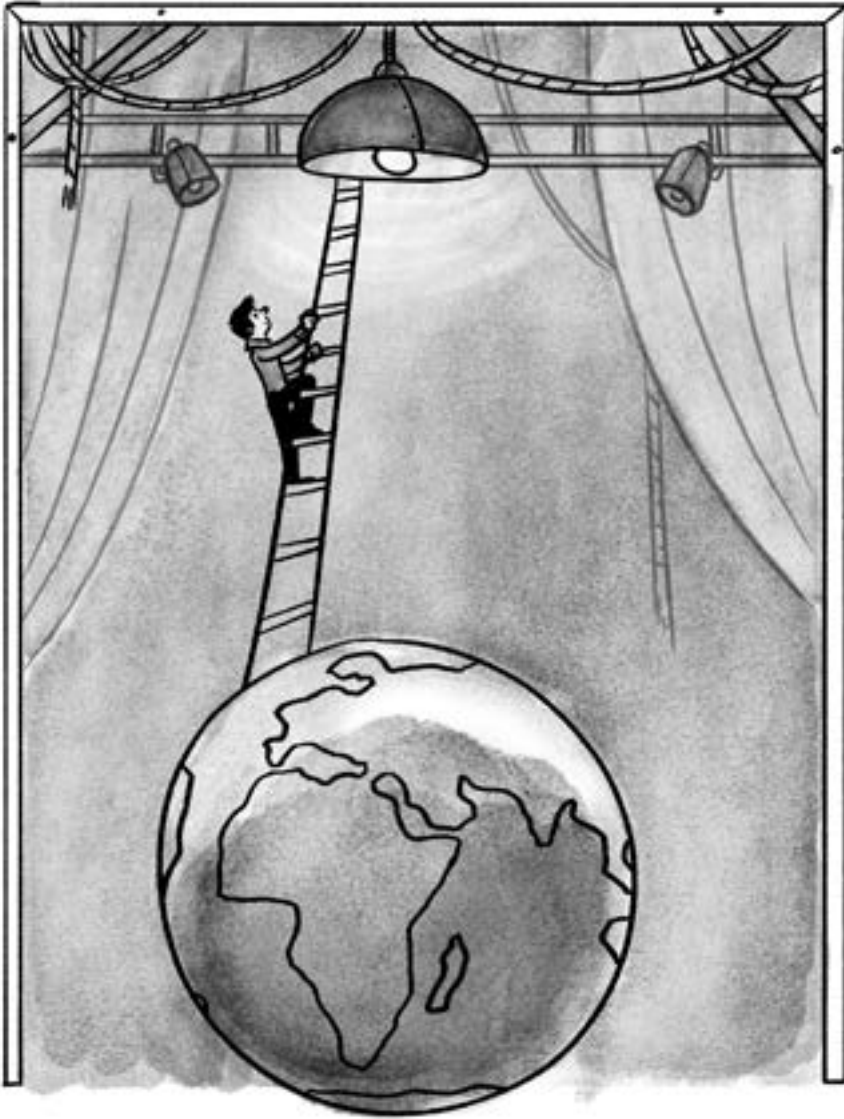
אני לא אומר שאין יחידים, ואפילו רבים כאלה, שעושים מוסיקה ואומנות או שחושבים וכותבים על רמה גבוהה. ודאי שיש. אבל אין להם בית, אין להם גג במצב ובאווירה הכלליים. ה"שיח" הכללי הולך ונעשה גלובלי, מסחרי, המוני יותר ויותר – ולכן הוא הולך בכיוון של שיטוח, רידוד, פישוט. עוד דוגמה: הטון הכללי בפוליטיקה. לא אדבר על שיעור הקומה של המנהיגים, אלא על האוויר הכללי שכולנו נושמים, והוא ההתקפה האישית הפרועה, הטריקים והתרגילים, היח"צנות וההכשלה ההדדית. באוויר זה לא יחזיק מעמד אלא בעל עור עבה. והפוליטיקה שואבת את השראתה מן הפרסום, שהוא ממלכה פרועה ב"זכות" עצמה.

והרי איני מגלה שום דבר חדש. הבעיה היא רק שכל כך התרגלנו לכל זה, עד שלעיתים אפילו אין כאבים. אנו מגינים על עצמנו על ידי אֶלְחוּשׁ.

*

עד כאן תחושות אישיות. כעת לכמה כללים שנראים לי כעומדים ביסוד התחושות האלה.

אופן התודעה השורר כיום נקרא "פוסט-מודרניזם". הפוסט-מודרניזם, מעבר להיותו עצם "המצב הפוסט-מודרני" – המצב הטכנולוגי, הכלכלי, המדיני וכו' – הוא גם כעין מצב-רוח תודעתי.² מצב שבו, ראשית כול, אין לדעת דבר אל-נכון. כל אחד והסיפור ("נרטיב") שלו. לכל אחד הטוב והיפה שלו. אומנם זו התקדמות, התבגרות והתפכחות מן המצב שבו לכל אחד הייתה אמת משוריינת אשר בשמה תקפו כולם את כולם. אבל ההתפכחות הזאת לבשה, במקום בגדים של ענווה, מעיל של תוקפנות חדשה. אוי לו למי שמדבר או מחפש בכיוון של אמת או של טוב: אין הוא אלא מאותם החשוכים שעוד לא שמעו את בשורת האינ-אמת. הקדמה החדשה היא לדעת אל-נכון שאין

אמת ואין טוב, ושעל כן כל האמיתות והאידיאלים שווים בערכם, ונכון יותר: בחוסר ערכם. לסיכום: האמת והטוב, ואפילו החתירה אליהם, נעשו לבלתי לגיטימיים.

מעבר לזאת היו – ובשבילי עדיין קיימות – איכויות עדינות יותר, כגון גדולה, או עומק, או משקל סגולי, או חשיבות, או רצינות; היה חיפוש אחרי אדם גדול, או עמוק, או בעל משקל; או אחרי אומן גדול, או מורה גדול, או מנהיג גדול. היום נעלמו הגדולה, העומק והגובה מן החיים. שוב, מן התמונה הציבורית הגדולה. כמובן יש פרטים יוצאים מן הכלל, אבל אין להם בית.

קודם אמרתי שאדם אינו מוצא זמן להיות עם עצמו. שהעיסוק החיצוני שואב אותו מתוך פנימיותו. שהאומנויות איבדו את העומק, נעשו שטחיות. אבל גם לכל הממדים האלה הלוא אין היום מקום. אין הכרה (שוב: ציבורית רחבה) בפנימיות לעומת חיצוניות, בעומק לעומת שטח, בעצמיות לעומת סתמיות. לכל אלה יחד הייתי קורא בשם ממדי האדם: גובה, עומק, פנימיות, ערך, חשיבות או משקל, גדולה. אלה לדעתי הממדים שבהם האדם חי באמת. אבל הפוסט-מודרניזם מכחיש את "האמת", ואיתה את ממדי האדם. ויותר מכפי שהוא עושה זאת בפירוש, כלומר בטענות שניתן להתמודד איתן, הוא עושה זאת על ידי המעשה שהוא עושה, על ידי הפרקטיקה שלו, שהיא הדה-קונסטרוקציה, פירוק כל התופעות המצביעות על גדולה, על עומק וכו'. מכאן הפופולריות של שחיטת פרות קדושות, ניתוץ מיתוסים, או קריאה בתנ"ך "בגובה העיניים".

כאשר כל "ממדי האדם" מוכחשים ומפורקים – אכן, האדם עצמו הולך ומתפרק.

כל זה היה ראוי, כאמור, לעורר כאבים, אבל הכאבים הם עמומים, רחוקים, לא-ממוקדים, כיוון שהם מעומעמים ומוסתרים על ידי הברקים הטכנולוגיים המדהימים מחד גיסא, ועל ידי עיסוקים ולחצים בלתי פוסקים מאידך גיסא, ועל ידי עצם חוסר-היכולת לשאת אותם.

בתנאים כאלה, עצמיות ואישיות היחיד נופלת להיות חלק מן ההמון הצרכני. מה גם שיותר ויותר חלקים מן החיים מנוהלים באופן טכנולוגי, אוטומטי, לא-אישי, שמדלדל עוד יותר את האישיות.

*

ננסה לבדוק את שורשי המצב הזה.

מן החיים נעלמו כל הטרנסצנדנציות – כל הממדים-שמעבר. ראשון לנעלמים, ולדעתי היעלמותו היא שורש כל היעלמויות האחרות, היה האלוהים, שעליו כתב ניטשה עוד בשנת 1882 "אנו הרגנוהו"³. נשאר האדם-לבדו.⁴ אבל בימינו נעלמו ממדי-הערך שבתוך תרבות האדם עצמה: ראשית כול, השלישייה המרכזית של הערכים:

האמת, המוסר, היופי; וכן מה שקראנו לעיל בשם ממדי הקיום, כמו הגובה, העומק, הפנימיות, המרכזיות, הרצינות. שכן שוב, גם אחרי "מות האלוהים", עדיין נשארו לאנושות האוטונומית בתוך עצמה כמה טרנסצנדנציות פנימיות משלה; וראשונה להם הייתה התבונה, שכל האדם. האדם, כיצור תבוני, היה אמור להיות מכונן האמת והמוסר התבוניים, ולכן ראוי לכבוד, לזכויות שבמרכזן החירות, ראוי להיות הריבון במדינה הדמוקרטית, וראוי לחולל תיקונים חברתיים ומדיניים.

והנה התבונה, השכל, היסוד לכל אלה, נפל ממעמדו.

אולי היה מקור הזעזוע הזה במדע, הגילוי המזהיר ביותר של השכל. השכל הרציונלי יצא לפענח את רזי התבל, להוציאם מגדר מסתורין דתי ולהעמידם על חוקי חומר, פשוטים ומובנים לכול. והנה הגיעו המהפכות הגדולות בפיזיקה – תורות היחסות והפיזיקה הקוונטית, החורגת מכל מושגי השכל ה"נורמלי", האינטואיטיבי. הפיזיקה הפכה לכמעט מיסטית. על כל פנים, התבונה הרציונלית נעשתה נחלתם האזוטריית של פיזיקאים יודעיים-ח". בנייהם עצמם רבים חילוקי הדעות, וכבר לא ברור מהו השכל, כיצד הוא "עובד" ומה תוקפו.

אם זאת סיבת הנפילה או לא – ההווה הוא לא-אינטלקטואלי בעליל. בפרסום, בפוליטיקה, בתקשורת – התופסים את קדמת הבמה – נדחו ממעמדם הניתוחים והטיעונים לטובת אפקטים, סיסמאות, זוויות-צילום. הדמיון עולה לחשיבות פנטסטית. וכן הרגש: שם דבר אינו מתואר כחשוב, או משכנע, או ראוי – אלא כמרגש, מרתק, מדהים.

אחרי השכל נפל ה"אני" של האדם. תנועת הרומנטיקה, שפרצה במאה התשע-עשרה אל מעבר לשלטון השכל של המאות ה-17-18, אמרה: ה"אני" הוא העיקר. השכל הוא רק חלק של האדם. ה"אני" האנושי במלוא היקפו – עשיר יותר, עמוק יותר, יוצר ובורא. הבו גודל לאדם היוצר! ואילו המאה העשרים הרגה את הרומנטיקה של ה"אני": ה"אני" האישי נתברר (על ידי האקזיסטנציאליסטים) כנתון במסגרת קשיחה של לידה ומוות חסרי משמעות, וה"אני" הלאומי – זה הובא לידי אבסורד מטורף במדינה הנאצית.

בעצם, ירד המסך על רעיון ה"קדמה". אחרי מלחמות העולם של המאה העשרים כבר לא היה ברור לאן האנושות "מתקדמת". הועמדו בספק גם הקדמה החברתית, גם הקדמה הפוליטית, גם הקדמה המוסרית, גם ההתקדמות באומנויות. כהתקדמות היחידה שאינה מוטלת בספק נשארה ההתקדמות הטכנולוגית, המבריקה בברק מסנוור על-טבעי, על-אנושי, עד שלעיתים היא נראית כאילו נעשתה לאליל מתעתעת המשתלט על האדם, יוצרו, ומוביל אותו לאבדון.

עדיין יש "פרוגרסיסטים" מסורים הדוחפים חזק קדימה, לעוד ועוד קדמה – להתקדמות טכנולוגית מצד אחד, ומצד אחר – להתקדמות מוסרית, המתבטאת

לדידם ביותר סובלנות, פתיחות, שוויון וקבלת האחר. אבל מולם קמה חזית רחבה של שמרנים, הטוענים שבשלב הנוכחי הקדמה הזאת רק מכשילה את עצמה ומובילה להרס האדם.

*

אכן, כאשר כל יסודות קיום האדם – האמת, הטוב, היופי, ואיתם הגובה, העומק, הפנים – נעלמים, מתבקש להרים קול גדול ולהגן על המבנים המסורתיים שהתפתחו באנושות אשר קיימו והחזיקו אותה לאורך קיומה.

אבל נראה שלא די בזה. נכון שהמסורת "עובדת", ושהיא יכולה לשמור על השרידה והקיום. אבל אז יש לקיום האדם רק ערך של שימור ושרידה. ונשאלת השאלה: שרידה וקיום – של מה? ולשם מה? לשם הקיום בלבד? מה משמעות הקיום, להיכן הוא שואף? כי לעת-עתה, את עטרת קידום האדם, את העטרה המוסרית, לוקחים לעצמם דווקא הכוחות המפרקים, ובשמה הם עושים את מלאכתם: הם מפרקים, לדידם, מבנים מיושנים, קפואים, כובלים, מעוולים. הם הם המקדמים; לצידם, כביכול, גם במלאכת הפירוק עצמה עומד המוסר וערכיו: החירות, השוויון, האחווה; הפתיחות, הקבלה והסובלנות.

לכן השימור לבדו, ללא כוחות מקדמים, יישאר קפוא. ומשום כך, לצד השימור והשרידה, צריך לעבוד גם על הקידום ועל הבניין – המוסרי, ההכרתי, וגם, כפי שנראה להלן, הדתי. רק אז תהיה ההצלה, וגם התקנה, שלמה.

הכרה חדשה - שלמויות ומה שמעבר להן

האם אפשר לשחזר את הטרנסצנדנציה שנעלמה?

ההכרה המערבית, זאת שאפשרה את יציאת האדם לאוטונומיה, הייתה ועדיין הינה רדוקטיבית.⁵ כלומר: מנתחת, אנליטית, מעמידה כל שלם על חלקיו, וכל חלק שוב על חלקים חלקיים יותר, עד גבול האפשרות. והוא שקרה לחיים, שהועמדו על מרכיביהם הפיזיים-כימיים; והוא שקרה לאדם, שהכרתו הועמדה על הפעילות המוחית; ולפעילות המוחית עצמה – שהועמדה על הפעילות הנוירונית הביולוגית; וכזכור, הביולוגיה כולה הועמדה על הבחינה הכימית-פיזית שלה, והפיזיקה – על הרמה האטומית והחלקיקית. נכון שממרכיבי יסוד אלה ההכרה המנתחת חוזרת ובונה מערכות, והיא מכירה בסינרגיה של המערכות, כלומר, בכך שנוצרות רמות של מורכבות שיש להן תכונות חדשות. אבל היסוד למערכות האלה הוא עדיין התנועה מלמטה למעלה, מן המרכיבים למערכות, והתכונות החדשות הן "אמרגנטיות", כלומר מופיעות באופן בלתי צפוי.

וברמה החברתית – גם כאן המדינה והחברה הועמדו על הצטרפות של יחידים בכעין

אמנה חברתית ומדינית. במאה התשע-עשרה עוד הייתה הכרה באומות כבשלמים ורחניים המארגנים את היחידים; אבל כיום אין מכירים בשלמויות שמעבר ליחיד. "אומה", אפילו משפחה – אלה נחשבים להתארגנויות רצוניות של היחידים.

אבל גם היחיד אינו עמיד. כי הלוא גם היחיד עצמו הוא שלמות שמעבר לסכום מרכיביה. וכשאינן מודים בכללים אלא רק בפרטים, הרי מתפרקים גם מרכיביו של היחיד – הלוא הם הרצונות המתחלפים, וכן התהליכים הפיזיים, עד לאטומים הבודדים. ניתן לומר שאכן אם אין בניין פעיל – יש התפרקות. החומר לעולם, בסופו של דבר, נשלט על ידי האנטרופיה, אם אין כוח בונה פעיל העומד מולו.

על כן, לשם הצלה וקידום, יש לפנות לנקודות מבט חליפית, לבנות הכרה חליפית, שתכיר ותתקף את הכללים, כמו משפחה, עם, מדינה, אנושות, בריאה – וכך תתן עמידה גם לפרטים.

אין זאת הכרה חדשה לגמרי. למעשה היא כבר מזמן כאן, והייתה ידועה בכל התרבויות. במערב היא נקראה בשם "שרשרת ההוויה הגדולה" (The Great Chain of Being);⁶ במזרח – כל ההתבוננויות המקשרות את הטבע ויצוריו אל ההוויה האינסופית.

אבל כיוון שבמערב נשתלטה הרדוקציה – יש לשחזר, ראשית כול, את ההכרה ההוליסטית, השלמותנית; אבל באופן שיהיה לה בסיס איתן שלא יימוט בבואו במגע עם הרדוקציה.

אם כך, הבה ניזכר ונשחזר: במבט ההוליסטי, השלמותני, התא החי הוא שלם, כלל ממשי שמעבר לפרטיו הפיזיקליים-כימיים, המייצר והמארגן את הפרטים. הצומח והחי גם הם כללים, צורות, שלמים שמעבר לתאים הבודדים. האדם הוא הסגולי שבאדם שמעבר לדומם, לצומח ולחי הכלולים בו. המשפחה, החברה, העם הם כללים (לא "מציאויות מדומיינות")⁷ שמעבר ליחידים. כללים על גבי כללים. גבוה מעל גבוה. אנושות, עולם, אפילו עולמות שמעבר – הם כללים ממשיים, הנותנים קיום וממשות לכללים שמתחת להם.

ונשאלת השאלה: האם יש מציאות כוללת אחרונה שעליה נשענים בהווייתם, שממנה שואבים את קיומם ואת ממשותם כל הכללים הנמוכים יותר, כל ה"שלמים-החלקיים"? הקורא בוודאי מבין שאני מתכוון כאן לאלוהים.

אם כן, מדוע אני מתקרב אליו בזהירות כה רבה, צעד-צעד? הרי הוא כה ידוע ומוכר משכבר הימים!

בדיוק משום כך. משום שהוא "ידוע" לעיפה, וכבר פסק עליו ניטשה ש"מת", וחזרו ואישרו את תעודת הפטירה הידג, סארטר, קאמי, האקזיסטנציאליסטים האחרים והפוסט-מודרניסטים כולם, וספריות שלמות נבנו על אי-קיומו. כביכול.

ועל כל זה אמר יפה דווקא ליאונרד ברנשטיין⁸ ש"מה שמת, אינו אלא תפיסותינו המיושנות שלנו". דרושה התחדשות הדעת כדי לפגוש את מי שחי ומחיה ועתיד להחיות.

הפעם אנו מתקרבים אליו דרך כל שכבות המציאות הידועות למדעים כיום, הנראות כחוסמות את הדרך אליו, אבל שאפשר לראותן כשלמים הנפתחים אליו.

אבל עוד עלינו לשחזר כיצד הגענו למצבנו כיום, כלומר כיצד התפתחה הדעת המפרידה.

ב. סולמות: מבטים אל העבר

מבט ראשון - עלייתו ונפילתו של האדם האוטונומי: תאורות היסטוריות

אלפי השנים שעברו על האדם עד עתה היוו מהלך של הינתקות האדם מן הרחם האלוהי שבו נולד ונתעצב, ושל יציאתו לעמידה אוטונומית, עצמאית. נשרטט כאן בראשי פרקים חמש תקופות בהיסטוריה של המערב.⁹

המיתוס. האדם נולד אל תוך ומתוך הווייה "דתית", אבל ליתר דיוק: מיתולוגית. "המיתוס" - על ענפיו: המיתולוגיה (הסיפור), המגיה (כישוף), המנטיקה (ניחוש) - הקיף את החיים כולם. הצייד ועבודת האדמה, חיי המשפחה והשבט - הכול היה חדור ורווי במיתוס, מודרך ומנוהל על ידיו. שמיים וארץ, אלים ואנשים, הרים ומעיינות, חיות ורמשים - כולם היו שזורים ומעורבים זה בזה ברקמה חיה ורווית אלוהות, וארוגים בדמיון המיתולוגי, שהוא אשר היה צורת ההכרה האנושית הראשונית.

יוון ורומא. ביוון התחיל האדם לצאת מן הארג המיתולוגי ולעמוד בפני עצמו. כלי העבודה שלו היה השכל האנושי, לעומת הדמיון המיתולוגי. והנה בתום כמה מאות שנים של עבודת השכל, ולאחר שיאה של עבודה זאת אצל סוקרטס, אפלטון ואריסטו, האדם היווני כבר "ידע את עצמו", כלשון הכתובת במקדש אפולו בדלפי ("דע את עצמך"); יודע את סביבתו - כ"טבע" ("קוסמוס"); יודע את האל (האחד!) - כ"אידיאה העליונה" (אפלטון) או כ"מניע הבלתי מונע" (אריסטו). זהו "אלוהי הפילוסופים" ("הכוזרי"); אין הוא אל אישי, נוכח, מצווה ושומע תפילה, אלא אידיאה פילוסופית, תפיסה של השכל האנושי.

ימי הביניים. עד כאן יוון, ובהמשך - רומא, שירשה אותה. ואילו בימי הביניים חזרה ההכרה האנושית ונתעטפה בתודעה דתית. פירושו של דבר שהממד האלוהי חזר ונעשה המובן מאליו, אם בצורה הנוצרית, המוסלמית או היהודית.

הזמן החדש. אבל האוטונומיה האנושית שבה והופיעה בכוח משנה. במאות השנים האחרונות חזר השכל ונעשה כלי העבודה של האדם, והפעם היה זה השכל המנתח, הניסיוני-כמותי.

המאה התשע-עשרה. וכבר הגענו כמעט עד ימינו: לקראת המאה העשרים הגיעה העצמאות האנושית לשיאה. הופיע טיפוס-אדם שהרגיש בעצמו ביטחון וזכות לעצב את חייו-הוא. הוא שהביא לעולם את המדע המודרני, את תורת המדינה והמשפט המודרניות (הדמוקרטיה, "האמנה החברתית", "זכויות האדם"), ואת התנועות החברתיות המודרניות (סוציאליזם, קומוניזם). גם באומנויות הופיעו (ברומנטיקה) התפתחויות שהביעו את האוטונומיה של האדם כיוצר וכמרכז ההווה.

מעניין להיווכח שכל אחת מן התקופות האלה מופיעה כחידוש, ואפילו כהפך של התקופה הקודמת. המהפך הרציונלי היווני היה ניגוד למיתוס רווי הדמיון; ימי הביניים עטופי האלוהים היו ניגוד גמור להומניזם היווני; הזמן החדש הרציונלי-אמפירי היה ניגוד גמור לימי הביניים המיסטיים. כל אחת מן התקופות האלה היא "רוח זמן" חדשה בפני עצמה, ואפשר לכנות אותה בשם "תאורה היסטורית" של התקופה. ושוב: קו ההתקדמות המסתמן לאורך כל התקופות הוא בניין האדם האוטונומי, העצמאי (וזה למרות הפסקת ימי הביניים; ואולי בכל זאת בעזרתה – שכן האדם קיבל בה מעמד של אחראי בפני האל).

אלא שבימינו, כאמור לעיל, נפל דבר. פלא שלא ייאמן: האדם הגאה והבוטח, פרי בניין של אלפי שנים, בונה התרבות – הרס ופירק כמו ידיו, כמו שכלו הנתחני הגאוני, את כל מעמדו, וביטל את ערכו ואת ייחודו. תחילה באה הדיסאוריינטציה של שתי מלחמות העולם, שהעמידו בסימן שאלה את "הקדמה" הפוליטית והחברתית; גם מדע הפיזיקה, הדגל שהלך לפני המחנה, התחיל לתעות בשבילים המזכירים מושגים מיסטיים, ועל כל פנים הנמצאים מעבר לשכל הישר הפשוט; ובימינו ה"פוסט-מודרניים" בא השיא, והוא שמעמד האדם עצמו נתערער מן היסוד. שוב אין הוא צלם האלוהים, אף לא בונה העולם והחברה, אלא מבנה אקראי שעלה במדרגות של מורכבות כימית-פיזית מסוימת, אבל יכול בהחלט להפוך כיוון ולחזור להתמזג עם המבנים הפיזיים-כימיים שמסביבו.

מה שנבנה במשך אלפי שנים פורק ונהרס תוך שנים ספורות, בעשרות השנים האחרונות! מי שיש לו חוש לפלא, חייב לראות כאן תופעה מופלאה, שלא תיאמן.

הרוחניות החדשה

אבל יש חדשות. כעת אנו על סף התחדשות נוספת, "תאורה היסטורית" חדשה, וסימניה הראשונים הם בתנועה שהייתי קורא לה "הרוחניות החדשה". גילויה הבולטים היו במה שנקרא "העידן החדש", כולל הביטלס ופסטיבל וודסטוק (1969),

והיא נמשכת ומתגברת בימינו. אם הפוסט-מודרניזם מתחפר בעמדת "אין לדעת", הרי שהרוחניות החדשה יודעת גם יודעת: לימודים על עולמות רוחניים שמעבר לעולם החומר, תקשורים עם ישויות שמעבר לגוף, חקר מצבים שלאחר המוות, דרכים להכרה עצמית ולהכרת הגוף, רפואה אלטרנטיבית, תודעת הטבע והאדמה. אפשר ללמוד הרבה מכל זה. נוסף לזה יש תחייה והתפשטות של הדתות הוותיקות: הנצרות, האסלאם ודתות המזרח. ויש גם התפתחויות בעייתיות יותר: תחייה של כל הפולחנים מן העבר, עד לכישוף, נאורפגניזם ופולחני שטן.

מבחינות רבות התפנית הזאת מקבלת אופי פוסט-מודרני למדי. אין אמת אחת, הכול הולך, והכול משודר ומשווק, עכשיו ומיד. אין סדר וארגון, אין תמונה מאחדת, הכול מתערבב. ואגב, כשם שהמיסטיקה והמגיה קיבלו תפוצה ותוקפנות טכנולוגיים, כך הטכנולוגיה לבשה צורות מיתיות: הבניינים והקניונים הם חגיגה של הדמיון; הבידור, הספורט ואפילו הפוליטיקה הם חגיגה של שיכרון; שלא לדבר על המדע הבדיוני, על המשחקים הפנטסטיים, על הרפתקאות החלל, ועל ההרפתקאות החברתיות והמיניות המתאפשרות במרחב הווירטואלי.

הערבוביה הזאת דומה במקצת לרבגוניות שהייתה בדורות המיתולוגיים, אלא שהפעם אין הפרדה גאוגרפית בין אמונות ותרבויות המבשילות לאיטן כל אחת במקומה. הכול יחד, הכול בכל בית ובכל כף יד, והכול בעוצמה ובנוכחות, בברק, בחודרנות ובאגרסיביות הטכנולוגיים של היום.

לכאורה, הרוחניות החדשה והפנטסיה הטכנולוגית שתיהן בשורות של שחרור. הטכנולוגיה הממוחשבת עצמה הריהי כעין המראה כמעט-אלוהית אל מעבר לעולמות המוגבלים של העידנים החקלאיים והתעשייתיים כבדי התנועה. יש לנו כאן אדם שהוא כמעט כול-יכול, יודע-כול, נוכח-בכול, והכול בקלות, בקליק ובטאץ'. נוסף לזה את הרוחניות החדשה, שגם היא נגישה ומופצת לכול – והרי לנו אדם-חדש כמעט-אלוהי.

אבל ערבוביה, בסופו של דבר, אינה משחררת. כעבור תקופה של התלהבות, של הבטחה לאופקים חדשים, מתברר שכאשר אין ניפוי, מיפוי, בירור, סידור, ורק אז הארה הדדית של שדות הכוח האלה – אז ההמראות הדמיוניות, וגם האימפולסים הרוחניים, אפילו אלה הפונים אל האלוהות, יכולים להצטרף לתרכובת דביקה, מעכירה, סותמת, חותמת, אוטמת. זהו עקרון איסור עבודה זרה בתורה: רסיסי קדושה מעורבבים הם תוהו, לא תיקון.

והנה הגענו קרוב מאוד להווייה היהודית. התאפקנו עד כה והשמטנו אותה מן התמונה, אבל זה על דרך אותה הזהירות שנקטנו בהתקרבות ההדרגתית לאלוהים; הקיום היהודי גם הוא נושא נדוש לעיפה, שרבים כבר התייאשו ממנו, ועלינו להגיע אליו בהדרגה ולצפות למבט חדש.

מבט שני - מקום ישראל בלוח התאורות

נחזור אל תולדות האנושות ששרטטנו קודם, ונכניס בהן את הפרקים החסרים, פרקי ישראל.¹⁰

בהוויה המיתולוגית עצמה הייתה ברוב המיתולוגיות, מעבר למגוון האלים, גם תודעה, או זיכרון, שמעבר לכל האלים יש עוד נוכחות רחוקה, נוכחות אלוהית אחת ומקורית השרויה בכול, או שיצרה את הכול, גם את האלים. אבל בהוויה המיתולוגית זו הייתה נוכחות רחוקה, ולאיש המיתוס לא היה עסק איתה. הוא היה מחויב ליחס ולעבודה לאלים הקרובים אליו.

והנה, בעם ישראל הופיעה הנוכחות הרחוקה הזאת אל התודעה הגלויה של האדם. כאן נתגלתה ודיברה אל האדם הוויה אחת עליונה, שמעבר לכל המארג המיתי הקסום של אלים, נופים, צמחים, חיות ואדם. בזאת התחילה תקופת הנבואה, ממשה ועד לנביאים האחרונים.

בית שני ויוון. התקופה הבאה בישראל, המקבילה לתקופת יוון-רומא בעמים, הייתה תקופת הבית השני. כאן כבר אין נבואה; חוכמת האדם היהודי היא המובילה אותו להתבונן ולחקור מה נדרש מעימו. במקביל מופיעה ביוון הפילוסופיה, גם היא תבונת האדם, אלא ששם – החוכמה פועלת בכיוון האוטונומיה של האדם.

בימי הביניים נעצר, כאמור, הקו האוטונומי, והאדם חזר ונעטף בתודעת האלוהים שנעשתה למובן מאליו. והתודעה הזאת, שבמקורה הופיעה בישראל, מופיעה הפעם במיצוע ובתיווך הנצרות והאסלאם, ואילו עם ישראל עצמו נמצא כעת ברקע: בצמצום, במאבק על שרידה – בגלות.

בזמן החדש הלכה ונתרחקה נוכחות האלוהים והתבלטה שוב נוכחות האדם, שהלך ונעשה למרכז המציאות. עם ישראל נקרע בין הקצוות: חלקו מסתגר בקהילותיו הפונות לאלוהים, וחלקו, עם מתן הזכויות – יוצא ומתערב בתרבויות האדם הסובבות (וזהו ה"התבוללות" לדרגותיה). כאשר למרות מתן הזכויות הופיעו פוגרומים ורדיפות יהודים, נוצרו מתוך ההתבוללות תנועות שיבה: חיבת ציון והציונות, ונוסדה מדינת ישראל. מדינת ישראל כללה, לצד מניעים של שיבה וחינוך-ימים-כקדם, גם מגמות של "נורמליזציה" אל תוך המציאות העומדת בסימן האדם האוטונומי.

אבל ימינו הם ימים של "פוסט": פוסט-לאומיות, פוסט-ציונות, אפילו פוסט-אדם: "טראנס-הומניזם". כלל הפוסטים האלה נקרא בשם "פוסט-מודרניזם"; הוא מציב כעין מחיצת ברזל סופית בין האדם לבין כל טרנסצנדנציה, ואז נעלמים כאמור גם הממדים המדריכים שבתוך האדם. במקביל, מדינת ישראל מאבדת את הביטחון בהצדקת קיומה ונלחמת מלחמת מגן ושרידה בלבד.

מבט שלישי - הכוח המניע שמעבר לתאורות

והנה, אני מבקש מן הקורא הסבלני רשות לעלות עוד דרגה בסולם השאלות.

מהו סוד עליותיו ונסיגותיו של ישראל בזמנים השונים?

נראה לי לומר שהנוכחות האלוהית בהיסטוריה – היא העומדת ברקע כל ה"תאורות" שתוארו.

היא שעמדה ברקע התודעה המיתולוגית; היא שהופיעה אל הבמה האנושית בהתגלות לישראל; היא שנסוגה מעט בתקופת בית שני, היא תקופת יוון-רומא, ונתנה לחוכמה האנושית לצאת לאור, בישראל בצורת חוכמת חז"ל וביוון בצורת הפילוסופיה; היא שחזרה בימי הביניים ועטפה את העולם בנוגה אלוהי, אם כי מרוכך, מרוחק ומתנון; והיא שהלכה ונעלמה בזמן החדש, כאשר שוב נתנה מקום לאדם-האנוטומי, הפעם לפיתוח עצמאות החלטית ושלמה.

ובימינו – היא אשר, לגבי האדם הפוסט-מודרני, נסתלקה לגמרי אל מעבר לסף התודעה; ואילו ב"עידן החדש" ובתחייה הרוחנית והדתית – היא, תודעת האלוהים, אשר חוזרת ומתפשטת בהיקף רחב, בלבושים שונים ומגוונים.

כך שמותר לנו בהחלט לקרוא למה שקראנו מקודם "תאורות היסטוריות" בשם "האורות האלוהיות", אשר הן שהניעו ומניעות את ההיסטוריה.

*

מה היחס בין הנוכחות האלוהית בהיסטוריה ובין עם ישראל?

בהגות היהודית עד עכשיו התשובה היא פשוטה: חד הם. עם ישראל הוא הנוכחות האלוהית בהיסטוריה.

אבל צריך לדייק יותר. סוף סוף, ישראל הוא עם בין העמים, קיבוץ של בני אדם. מה פירוש האמירה שהם "הינם" הנוכחות האלוהית בהיסטוריה?

כאן עלינו לפנות אל מושגי תורת הסוד, כמו צמצום והתלבשות. צמצום כאן¹¹ בא במובן של ריכוז, כמו שהעץ כולו מצטמצם ומתרכז בזרע: "וזרעתה לי בארץ". התלבשות: השלם-שמעבר מתלבש בַּחֶלֶק, עם שהוא נשאר מעבר לו, מקיף אותו ושורה עליו.¹²

ובכן, עם ישראל מגלם, מרכז, מייצג את הנוכחות האלוהית בהיסטוריה. לכן הוא עולה עימה בעלייתה ויורד בידידתה. כן אומרים חז"ל: "לכל מקום שגלו ישראל שכינה עמהם".

כיוון שהגענו כל כך קרוב להגות היהודית המקורית, מותר לנו להניח הצידה את הסולמות, הפיגומים, המדרגות והעזרים שבנינו, ולהתבונן במהלך ההיסטוריה מבפנים.

מבט מסכם - מהלך התאורות ההיסטוריות במבט הפנימי

במחשבת היהדות, התקופות השונות של היפרדות האדם מן האלוהות מוסברות כשורת הארות שבאו מטעם האלוהות, ודווקא ביוזמתה. כי האל שהתגלה לישראל אינו רק בורא העולם, אלא גם מניע ההיסטוריה – בכיוון אליו. הוא גם המוביל את היפרדות האדם ממנו – לצורך חיבור מחודש; הוא עצמו מקדם את עצמאות האדם ואת יצירתיותו. הוא המעוניין ליצור את בן השיח הזה לעצמו. בעצם, זה היה עיקר מטרת הבריאה.

במונחי תורת הסוד, אפשר לקרוא לתהליך הזה בשם "תהליך הנסירה". הוא מוצג ומוסבר במקומות רבים בכתבי הרב קוק.¹³ המהלך הזה נשען על סיפור הפרדת חוה מאדם הראשון, ובפיתוח הקבלי – על הפרדת השכינה מן האחדות האלוהית המוחלטת, באופן שתוכל לקיים ולהחיות הוויות נפרדות.

והנמשל בהיסטוריה האנושית לאותה הפרדת השכינה הוא: הפרדת האדם מן הממד האלוהי שבו נולד וגדל, על מנת לשוב ולהתחבר אליו מתוך בחירה ורצון. ושוב: ההפרדה לא באה אלא לצורך אחדות גבוהה יותר: האדם קנה לעצמו חופש, כדי שהאחדות הגבוהה יותר לא תהיה "טבעית", כלומר הרגלית, מסורתית, ולכן כפויה במידה מסוימת, אלא התאחדות חופשית שמתוך בחירה ורצון. בלשון הקבלה: מעבר מחיבור של אחר-אחר לחיבור של פנים-בפנים.

התקופה שבה אנו נמצאים היא תקופת המעבר שבין "אחור" ל"פנים", ובה האדם נמצא בסכנות חמורות. מתוך חירותו הגמורה הוא יכול לבחור גם באפשרויות הרס ואובדן. והרי אפשרויות האבדון מקיפות אותו מאז ומעולם. בעולם המיתולוגי נקראו הכוחות האלה בשם הכוחות הדמוניים, השדיים, השטניים; בימינו, לאחר מלחמות העולם, השואה והגולאגים, אין צורך להציג אותם בפנינו. ראינו את פניהם הנעווים מקרוב, ועדיין אנו ממשיכים לחוש בהם רחשים סביבנו: מי יודע אם אינם פועלים גם דרך הטכנולוגיה של ימינו.

ושוב, במונחי תורת הסוד, לאחר תהליך ה"נסירה" יורדת השכינה, ואיתה האדם וישראל, ל"מצב נקודה", כעין תא זרע, תא עוברי, והוא פשר ה"התקפלות" הלא-תיאמן של האדם האוטונומי. האדם מאבד את כל "הפרצוף", את כל המבנה המפותח שהגיע אליו, כסובייקט הכרתי, מוסרי, מדיני, משפטי ואומנותי – כל זה מתקפל ומצטמצם ונאסף לממדי "נקודה", זרע לצמיחה אל העתיד.

ל"נקודה" זאת כבר אין ההגנה של חיבור טבעי אל המקורות האלוהיים של ההווה; היא חופשייה מכול וכול, מכל דבר ולכל דבר. בכך היא גם חשופה ל"ניקת הקליפות". "הקליפות" – עולם ה"סיטרא אחרא" – זוהי הגרסה היהודית לעולם הדמוני של המיתולוגיה. אלא שבגרסה היהודית אין העולם הדמוני או השדי או השטני בגדר רשות נפרדת לעצמה; גם הוא חלק מן האחדות האורגנית האלוהית, ופועל בשירותה; הוא

משמש בתפקיד של הסתרה, אטימה, חסימה, התנגדות, התגרות – דווקא על מנת להעמיד בניסיון ולחזק את כוחות הבניין והאחדות. אבל לפי שעה, ב"מצב הנקודה" העוברי – כוחות הנגד עושים את שלהם: פועלים פעולה מפרידה, מפרקת, מעקרת.

ושוב: כל זה במצב המעבר, מצב הנקודה; כאשר התהליך הוא לכיוון הצמיחה והחיבור "פנים בפנים".

וכך, ממקום שאנו מקבלים את ראיית הסכנה, משם אנו מקבלים גם את אופקי התקווה – ואולי לא רק תקווה כי אם ביטחון (זהיר!...) – המיוסד על הכרת עומק המרקם של המציאות. המצב שאנו עומדים בו פותח אופקים חדשים לאדם: התחברות, והפעם מהכרה, מרצון ומדרישה פנימית, אל המארג הגדול של ההווה, ואל הסוד הנסתר העומד מאחוריה ומעליה והמפעם בקרבה – סוד האלוהות.

סוף דבר וראשיתו

"אז מה עושים?"

אם התיאור עד כה נכון – לכאורה לא צריך לעשות הרבה. העשייה האנושית האוטונומית קרובה להבין את קוצר ידה, וההארה הבאה – היא העושה את שלה. אכן, צריך לקבל אותה, להפנים אותה, לשאת אותה, ואת הקבלה והנשיאה עושים הפעם לא צדיקים מספר מורמים מעם, אלא יחידים מרובים, כל אחד בפינתו-פנימיותו, כל אחד בדרכו וממקומו. כאן באה לידי גאולתה כל אותה ההתפתחות בת אלפי השנים אל עבר עצמאות האדם ואל האינדיבידואציה, אל בניין היחיד, ה"אני": היחיד יכול להשתחרר מן ההמון הצרכני, לשחזר את אישיותו, ולזכות מחדש להווייתו ולשיעור קומתו דווקא כאשר הוא עומד לפני ה"אנוכי" בוראו. יחד עם זה הוא חוזר ומגלה את המעגלים הרחבים שמסביבו, כמו המשפחה והעם, ואלה מגלים גם הם את עצמם.

כי הצפייה לעתיד אינה לחווייה של יחידים בלבד – אלא להארה כללית, גלובלית, ברוח הזמן. להתחדשות של האדם, של תרבותו ושל מוסדותיו, ושל "הסביבה", של הבריאה כולה.

אָמְרוּ בְּגוֹיִם ה' מֶלֶךְ אֶף תִּכּוֹן תִּבְּל בְּל תִּמוּט...
 יִשְׁמְחוּ הַשָּׁמַיִם וְתִגַּל הָאָרֶץ, יִרְעַם הַיָּם וּמְלֵאוֹ,
 יַעֲלֶזוּ שְׂדֵי וְכָל אֲשֶׁר בּוֹ, אֲזִי יִרְנְנוּ כָּל עַצְי יַעַר.

9. המערב – כי בו נתפתחו האדם האוטונומי וכלי עבודתו, הדעת הרציונלית המפרידה. להרחבה על חמש התקופות ראו בכרך השני של ספרי ארץ ושמיים – "פרקי אדם".
10. פרקים אלה נפרשים בהרחבה בכרך השלישי, החדש, של ספרי ארץ ושמיים.
11. לצמצום שני מובנים: הסתלקות מצד אחד, כמו "הצמצום הראשון", וריכוז מצד שני.
12. זה ביחס לנוכחות בהיסטוריה. אבל אם מביאים בחשבון רמות הווייה גבוהות יותר מן הקיום החומרי, מדברים בתורת הסוד על זהות רוח ישראל (כנסת ישראל) עם פנימיות השכינה; וכן גבוה יותר עם "זעיר אנפין"; והתבוננות הסוד עולה גבוה יותר. הבסיס הוא בזה: "תלת קשרין מתקשרין דא בדא: ישראל ואורייתא וקודשא בריך הוא", ובכתבי תלמידי הבעש"ט מופיע "ישראל ואורייתא וקוב"ה כולא חד", וכן ב"נפש החיים".
13. אורות, אורות ישראל, א, יג; מופיע גם באורות הקודש, ד, עמ' תמט, וכעין זה בעוד מקומות.
1. מוכחש קיום האדם בתור מהות בפני עצמה, יחד עם הכחשת שאר המהויות. ראו במפורט: פרקי "הכחשת האדם" בספר ארץ ושמיים, חלק ב, עמ' 184 ואילך.
2. ראו ספר הקניין, הפרק "מצב רוח אפיסטמולוגי", עמ' 116.
3. ניטשה, המדע העליון, פסקה 125.
4. אומנם "לא טוב היות האדם לבדו", אמר הפסוק, "אבל הוא לבדו בין כה וכה", כדברי נתן זך.
5. ראו הפרק "רדוקציה מהי" בספרי ארץ ושמיים, חלק א, עמ' 45.
6. מושג שמקורו עוד בעת העתיקה, ואת התפתחותו תיאר Arthur O. Lovejoy בספרו *The Great Chain of Being*.
7. ברוח ספרו של בנדיקט אנדרסון קהילות מדומיינות – Benedict Anderson, *Imagined Communities*.
8. המנצח והמלחין היהודי-אמריקני ליאונרד ברנשטיין, במבוא לספרו רבגוניותה של המוסיקה, *The Infinite Variety of Music*.